

Л. О. Яценко, к. е. н., с. н. с.,
Інститут продовольчих ресурсів НААН

ЕКСПРЕС-ОЦІНЮВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ГАЛУЗЕЙ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Для експрес-оцінювання рівня конкурентоспроможності галузей харчової промисловості у статті запропоновано п'ять підходів: на основі розрахунку коефіцієнтів галузевого випередження (підхід 1); за рейтинговими оцінками (підхід 2); за матрицею, побудованою з показників рентабельності та ризику, а саме за матрицею інвестиційної привабливості (підхід 3); залежно від стадій їх життєвого циклу (підхід 4); на основі побудови модифікованої матриці бостонської консалтингової групи (БКГ) (підхід 5). На базі даних підходів розраховано загальний рейтинг конкурентоспроможності галузей харчової промисловості. Результати експрес-оцінювання використано у рамках стратегії підвищення конкурентоспроможності галузей харчової промисловості.

Ключові слова: експрес-оцінювання конкурентоспроможності, коефіцієнт галузевого випередження, рейтингова оцінка, матриця інвестиційної привабливості, життєвий цикл галузі, матриця бостонської консалтингової групи

L.A.Yashchenko, Ph.D. Economy, sen.res. woker,
Food Resources Institute of NAAS

RAPID ASSESSMENT OF COMPETITIVENESS IN FOOD INDUSTRY

For are adduced in the article rapid assessment of the competitiveness in the food industry five approaches: on the basis of calculating the indices of industry advance (approach 1), determining rating score (approach 2), constructing a matrix of indicators of profitability and risk, namely investment attractiveness matrix (approach 3), using the stages of their life cycle (approach 4), constructing of the modified matrix of Boston consulting group (BCG) (approach 5). Basing on these approaches overall competitiveness ranking of the food industry is developed. Results of rapid evaluation are used within strategies for improving the competitiveness of food industry.

Keywords: rapid assessment of competitiveness, coefficients industry advance, Rating score, investment attractiveness matrix, industry life cycle, matrix Boston Consulting Group

Л. А. Яценко, к.э.н., с.н.с.,
Институт продовольственных ресурсов НААН

ЭКСПРЕСС-ОЦЕНКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОТРАСЛИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Для экспресс-оценки уровня конкурентоспособности отраслей пищевой промышленности в статье предложено пять подходов: на основе расчета коэффициентов отраслевого опережения (подход 1); на основе рейтинговых оценок (подход 2); по матрице, построенной из показателей рентабельности и риска, а именно матрице инвестиционной привлекательности (подход 3); в зависимости от стадий их жизненного цикла (подход 4); на основе построения модифицированной матрицы бостонской консалтинговой группы (БКГ) (подход 5). На базе данных подходов рассчитан общий рейтинг конкурентоспособности отраслей пищевой промышленности. Результаты экспресс-

оценки использовано в рамках стратегии повышения конкурентоспособности отраслей пищевой промышленности.

Ключевые слова: экспресс-оценка конкурентоспособности, коэффициент отраслевого опережения, рейтинговая оценка, матрица инвестиционной привлекательности, жизненный цикл отрасли, матрица бостонской консалтинговой группы

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економічної науки відсутня загальноприйнята та стандартизована методика оцінки конкурентоспроможності галузі. Зазначеною проблемою займаються багато вчених, чим і пояснюється різноманіття підходів до вирішення цього питання.

Це свідчить, з одного боку, про надзвичайну важливість та складність проблеми, а з іншого – про незавершеність її методологічної розробки та необхідності подальших досліджень в цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конкурентоспроможність галузей досліджували в своїх працях такі зарубіжні та вітчизняні вчені: І. Ансофф [1, 2], Т. Власюк [3], М. Замроз [4], Н. Шадура-Никипорець [5], С. Шевцова [6].

Категорія «конкурентоспроможність» має різні тлумачення як серед вітчизняних, так і серед іноземних спеціалістів. У загальному сенсі, під конкурентоспроможністю розуміється спроможність випереджати інших, використовуючи свої переваги у досягненні поставлених цілей.

Запропоновано таке визначення, конкурентоспроможність галузі – сукупна спроможність її підприємств забезпечувати найбільш ефективну діяльність, яку характеризують показники обсягу виробленої продукції, обсягу реалізованої продукції, індексу цін виробників, обсягу експорту та рівня рентабельності усієї діяльності, порівняно з підприємствами інших галузей.

Метою статті є представлення методологічних аспектів експрес-оцінювання конкурентоспроможності галузей харчової промисловості за допомогою п'яти підходів.

Виклад основних результатів дослідження. Оцінювання конкурентоспроможності галузей харчової промисловості здійснюється на основі аналізу таких видів економічної діяльності, як:

- виробництво м'яса та м'ясних продуктів (КВЕД – 10.1) – скорочено М'ясо;
- виробництво олії та тваринних жирів (КВЕД – 10.4) – скорочено Олія;
- виробництво молочних продуктів (КВЕД – 10.5) – скорочено Молоко;
- виробництво продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів (КВЕД – 10.6) – скорочено Борошно;
- виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (КВЕД – 10.7) – скорочено Хліб;
- виробництво напоїв (КВЕД – 11) – скорочено Напої.

Інформаційна база для оцінювання конкурентоспроможності галузей харчової промисловості наведена у табл. 1.

Підхід 1. Оцінка темпів розвитку галузей харчової промисловості за допомогою коефіцієнта галузевого випередження дозволяє зробити висновки про ефективність функціонування сфери виробництва у конкретній галузі.

Коефіцієнт галузевого випередження пропонуємо розрахувати за формулою:

$$K_{ГВ} = \frac{T_i}{T} * 100, \quad (1)$$

де T_i – темп зростання (падіння) обсягу виробленої продукції у галузі харчової промисловості, i – номер галузі;

T – темп зростання (падіння) обсягу виробленої продукції у харчовій промисловості (КВЕД 10+11+12).

Даний коефіцієнт побудовано аналогічно коефіцієнту регіонального випередження [5].

Таблиця 1

Джерела інформації для оцінювання конкурентоспроможності галузей харчової промисловості

Показник	Період для розрахунку	Джерело інформації
Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств	2010 – 2014	Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [7]
Рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності підприємств	2013 – 2014	Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [7]
Чистий прибуток (збиток) підприємств	2010 – 2014	Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [7]
Обсяг виробленої продукції підприємств, сформований за функціональним підходом	2013 – 2014	Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [7]
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств, сформований за функціональним підходом	2013 – 2014	Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [7]
Індекс цін виробників промислової продукції (до грудня попереднього року)	2013 – 2014	Статистичний збірник «Індекс цін виробників» за 2014 та 2013 роки [8]
Експорт	2010 – 2014	Статистичний збірник «Зовнішня торгівля України» за 2014 та 2012 роки [9]

Якщо $K_{гв} > 101\%$, то дану галузь можна віднести до галузей з прискореним розвитком (висока конкурентоспроможність);

$99\% < K_{гв} < 101\%$ – галузь середнього розвитку (середня конкурентоспроможність);

$K_{гв} < 99\%$ – галузь уповільненого розвитку (низька конкурентоспроможність).

Розраховані коефіцієнти випередження галузей харчової промисловості за 2014 рік згруповано у табл. 2.

Таблиця 2

Ранжування галузей харчової промисловості за коефіцієнтом випередження

Вид економічної діяльності	Темп зростання (падіння) обсягу виробленої продукції	Коефіцієнт випередження, %	Ранг галузі
Виробництво олії та тваринних жирів	192,23	151,80	1
Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	114,48	90,40	2
Виробництво продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів	109,07	86,13	3
Виробництво молочних продуктів	105,06	82,96	4
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	100,78	79,58	5
Виробництво напоїв	83,97	66,31	6

Результати розрахунків свідчать про наявність лідера щодо конкурентоспроможності харчової промисловості у 2014 році – галузі з виробництва олії та тваринних жирів, тобто це галузь з прискореним розвитком. Інші галузі у 2014 році відносяться до галузей з уповільненим розвитком. Найменша конкурентоспроможність у галузі з виробництва напоїв.

Підхід 2. Конкурентоспроможність галузі, виходячи з методологічних засад, наведених у роботі [4], запропоновано оцінювати на основі аналізу темпів зростання (падіння) таких показників як: рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності; обсяг виробленої продукції підприємств, сформований за функціональним підходом; обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств, сформований за функціональним підходом; індекс цін виробників промислової продукції (до грудня попереднього року); експорт.

Конкурентоспроможність галузі визначається за формулою:

$$KG = \sum_{i=1}^5 a_i * B_i, \quad (2)$$

де B_i – бали за кожним фактором, що характеризує конкурентоспроможність галузі («2» - зростання показника; «0» - падіння показника);

a_i – вага кожного фактора в інтегральній оцінці конкурентоспроможності галузі.

Значення коефіцієнтів конкурентоспроможності за галузями харчової промисловості представлено на рис. 1.

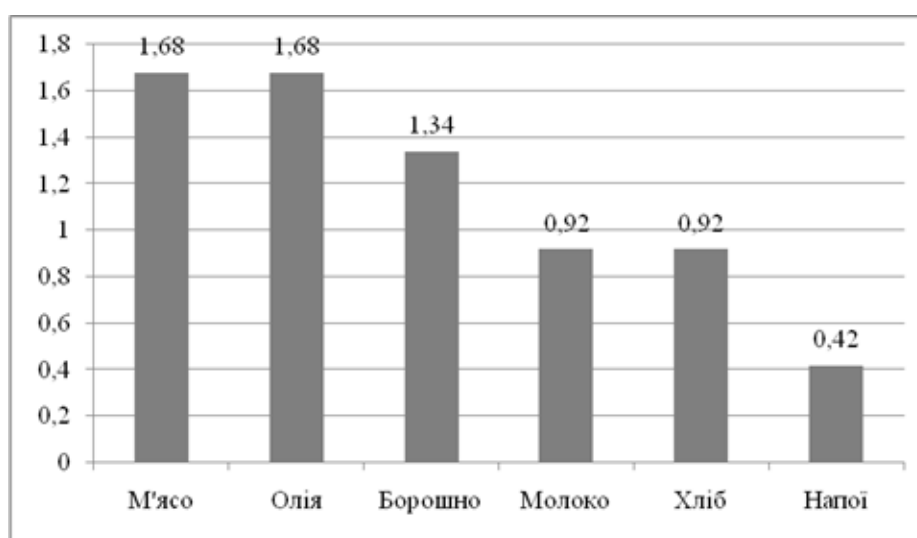

Рис. 1. Значення коефіцієнтів конкурентоспроможності за галузями харчової промисловості

Отже, найбільш конкурентоспроможними за даним підходом виявилися галузь з виробництва м'яса та м'ясних продуктів, а також галузь з виробництва олії тваринних жирів, а найменш конкурентоспроможною виявилася галузь з виробництва напоїв.

Підхід 3. За наступним підходом запропоновано побудову матриці інвестиційної привабливості здійснювати на основі показника рівня рентабельності операційної діяльності та ризику, який визначається за коефіцієнтом варіації, що розраховується на основі рівня рентабельності операційної діяльності в динаміці (обрано період в 5 років).

Коефіцієнт варіації – відносна міра мінливості ознаки. Даний показник часто використовують для оцінювання ризиків. Розраховується він за формулою:

$$Cv = \frac{\sigma}{\bar{X}} * 100, \quad (3)$$

де Cv – коефіцієнт варіації (відносна величина, що змінюється у межах від 0 до 100%);

σ – середнє квадратичне відхилення показника;

\bar{X} – середнє арифметичне значення показника.

Чим вище значення має коефіцієнт варіації, тим більша мінливість ознаки, і, відповідно, ризик. Ризик за діапазоном значень коефіцієнта варіації можна розділити на:

- **низький ризик** - коефіцієнт варіації знаходиться у межах від 0 до 20%, тобто це свідчить про незначну мінливість ознак;

- **середній ризик** - коефіцієнт варіації знаходиться у межах від 20% до 30%, тобто має місце виражена мінливість (варіабельність);

- **високий ризик** - коефіцієнт варіації перевищує 30%, це характерно для якісно неоднорідної сукупності ознак.

Виходячи зі значень коефіцієнта варіації та рентабельності, будується матриця інвестиційної привабливості галузей (рис. 2).

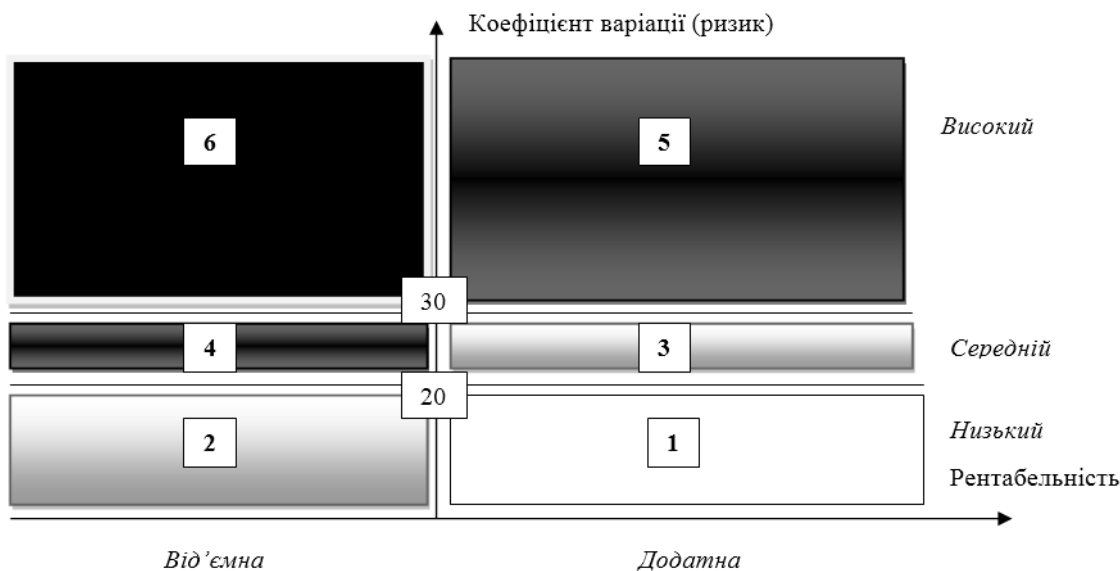

Рис. 2. Матриця інвестиційної привабливості галузей

Отже, за допомогою матриці інвестиційної привабливості галузі можна розділити на такі групи:

- Найбільш конкурентоспроможні галузі та привабливі для інвестицій - **секстант 1** (додатна рентабельність та низький ризик);

- Галузі з середньою конкурентоспроможністю та привабливістю для інвестицій - **секстант 2** (від'ємна рентабельність та низький ризик) та **секстант 3** (додатна рентабельність та середній ризик);

- Галузі з низькою конкурентоспроможністю та привабливістю для інвестицій - **секстант 4** (від'ємна рентабельність та середній ризик) та **секстант 5** (додатна рентабельність та високий ризик);

- Не конкурентоспроможні галузі та зовсім не привабливі для інвестицій - **секстант 6** (від'ємна рентабельність та високий ризик).

Матриця інвестиційної привабливості галузей харчової промисловості представлена на рис. 3.

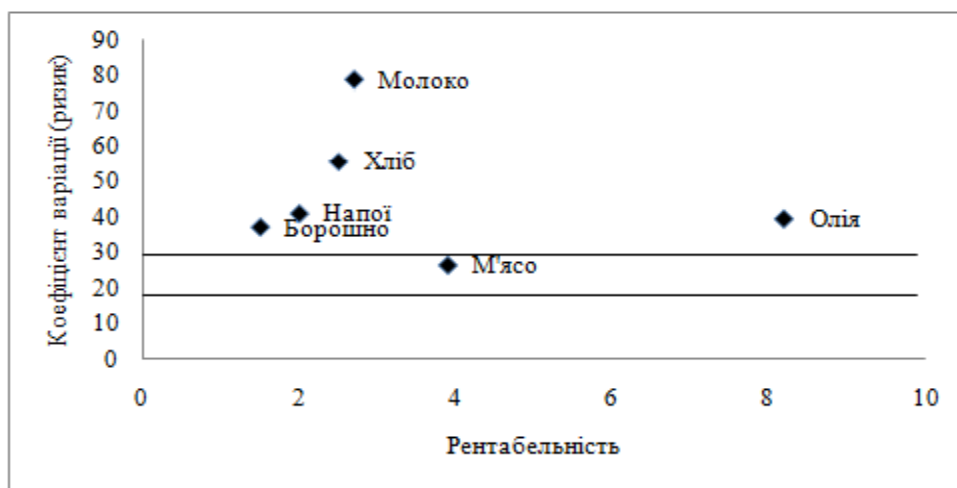

Рис. 3. Матриця інвестиційної привабливості галузей харчової промисловості

Отже, галузі харчової промисловості за даними 2014 року розділено на дві групи:

Перша група (секстант 3) – галузі з середньою конкурентоспроможністю та привабливістю для інвестицій. До даної групи належить галузь з виробництва м'яса та м'ясних продуктів.

Друга група (секстант 5) – галузі з низькою конкурентоспроможністю та привабливістю для інвестицій. До даної групи відносяться галузь з виробництва олії та тваринних жирів, галузь з виробництва молочних продуктів, галузь з виробництва продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів, галузь з виробництва хліба, хлібобулочних і борошняних виробів та галузь з виробництва напоїв.

Підхід 4. Рівень конкурентоспроможності галузі залежить від стадії її життєвого циклу. У ході своєї еволюції більшість галузей переходить від свого зародження до швидкого зростання, зрілості галузі та спадання відповідно до загальноприйнятої класичної моделі життєвого циклу. Але на практиці можливі переходи від фази зростання до спадання, минаючи фазу зрілості, та від фази спадання до зростання, минаючи фазу зародження.

Запропоновано стадії життєвого циклу галузі визначати на основі аналізу абсолютних значень показника чистого прибутку та його темпів зростання (падіння) (табл. 3). Виявилось, що показник обсягу реалізованої продукції, який розглядається у багатьох роботах, наприклад, у [3], є не інформативним стосовно визначення фаз життєвого циклу.

Таблиця 3

Критерії визначення фаз життєвого циклу галузі

Критерій	Зародженн я	Зростанн я	Зрілість	Спадання
Чистий прибуток	<0	>0	>0	<0
Темп зростання (падіння) чистого прибутку	>100	>100	<100	<100
Конкурентоспроможніст ь	Низька	Висока	Середн я	Галузь не є конкурентоспроможн ю

Модель життєвого циклу галузі (ЖЦГ) дозволяє визначити стратегію для кожної фази циклу. На стадії зародження та зростання застосовуються стратегії зростання та швидкого зростання відповідно; на стадії зрілості – стратегія стабілізації та на стадії спадання – стратегія спадання.

Для кожної стратегії на відповідній стадії життєвого циклу галузі підбираються свої стратегічні альтернативи.

На стадії зростання у рамках стратегії зростання та швидкого зростання застосовуються такі стратегічні альтернативи: диверсифікація: завоювання нових ринків збуту та розширення товарного асортименту; інтенсифікація: розширення виробництва та підвищення його ефективності за рахунок кращого використання ресурсів; інноваційно-технологічний розвиток: впровадження інноваційної діяльності з розробки нових товарів та послуг, технологій тощо; - інтеграція: розширення діяльності шляхом злиття, поглинання, створення спільного бізнесу[1].

На стадії зрілості у рамках стратегії стабілізації використовуються такі стратегічні альтернативи: забезпечення кадрового та науково-технічного потенціалу: підтримання іміджу галузі та збереження її позицій на ринку; постійна адаптація до зовнішнього середовища: недопущення зміни в стабільній позиції галузі якомога довго; економія витрат: здійснення аналізу витрат діяльності з метою виявлення резервів для їх зменшення [1, 2].

Стратегія спадання на однойменній фазі життєвого циклу - стадії спадання включає наступні стратегічні альтернативи: реалізація зайвих запасів, контроль

заборгованості; зменшення обсягів діяльності з метою його відновлення у перспективі; виявлення пріоритетних «ніш» збуту; оптимізація кількості працівників; розроблення стратегії залучення інвестицій у галузі [1, 2].

На основі даних табл. 3 галузі харчової промисловості було розподілено за фазами життєвого циклу за період 2010 – 2014 рр. Результати даної ідентифікації наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Визначення фаз життєвого циклу для галузей харчової промисловості

Рік	Критерій/ Фаза	Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	Виробництво олії та тваринних жирів	Виробництво молочних продуктів	Виробництво продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів	Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	Виробництво напоїв
2011	Фаза	Зростання	Зростання	Зародження	Спадання	Спадання	Зростання
2012	Фаза	Зростання	Зростання	Зростання	Зародження	Спадання	Зростання
2013	Фаза	Зрілість	Зрілість	Зрілість	Зростання	Зростання	Зрілість
2014	Фаза	Спадання	Спадання	Спадання	Спадання	Спадання	Спадання

Виходячи з того, що всі види економічної діяльності у 2014 році опинилися у фазі спадання, то треба обирати стратегію спадання, одними із варіантів якої є скорочення масштабів діяльності або розроблення стратегії залучення інвестицій у галузі для відновлення їх діяльності. В цілому за період дослідження можна зробити висновок про те, що найбільш конкурентоспроможними є галузь з виробництва олії та тваринних жирів та галузь з виробництва м'яса та м'ясних продуктів, а найменш конкурентоспроможною – галузь з виробництва хліба, хлібобулочних і борошняних виробів.

Підхід 5. Іншим інструментом для визначення стратегічних альтернатив є матриця БКГ, що використовується для оцінювання конкурентних позицій галузей та поділу їх на чотири групи:

- «собаки» (неконкурентоспроможні галузі) – це галузі з низькою часткою ринку та темпом падіння обсягів реалізації;
- «важкі діти» (низька конкурентоспроможність) – це галузі з низькою часткою ринку та темпом зростання обсягів реалізації;
- «дійні корови» (середня конкурентоспроможність) – це галузі з високою часткою ринку та темпом падіння обсягів реалізації;
- «зірки» (галузі з найвищою конкурентоспроможністю) – це галузі з високою часткою ринку та темпом зростання обсягів реалізації.

Матрицю БКГ можна співставити зі стадіями ЖЦГ, оскільки всі фази життєвого циклу можна розподілити за чотирма квадрантами. Для галузей, що знаходяться в квадранті «важкі діти», обирається стратегія зростання; для галузей, що знаходяться в квадранті «зірки», – стратегія швидкого зростання; для галузей, що знаходяться в квадранті «дійні корови», – стратегія стабілізації; для галузей, що знаходяться в квадранті «собаки», – стратегія спадання.

Модифікована матриця БКГ галузей харчової промисловості наведена на рис. 4.

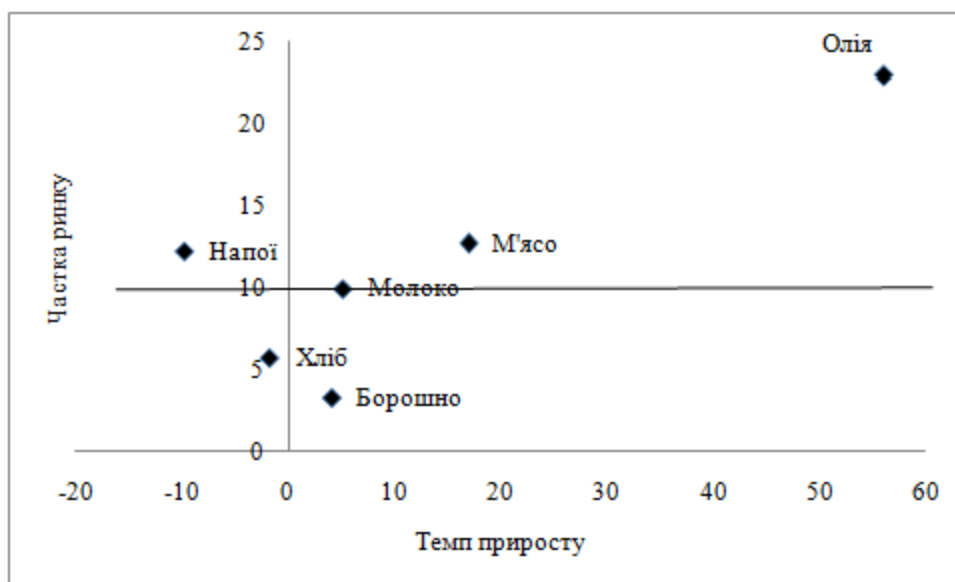

Рис. 4. Модифікована матриця БКГ для галузей харчової промисловості

В результаті аналізу модифікованої матриці БКГ (рис. 4) галузі харчової промисловості розподілено на чотири групи залежно від їх конкурентоспроможності.

До групи «важкі діти» можна віднести виробництво продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів та виробництво молочних продуктів (хоча остання галузь знаходиться на перетині між квадрантом «важкі діти» та «зірки»). Зазначені галузі не мають стійких конкурентних позицій (низька частка продукції на ринку України), але працюють на зростаючих перспективних ринках. Ці галузі потребують значних вкладень, щоб перемістити їх із позиції «важкі діти» у найбільш привабливу позицію «зірки». Основна стратегія для підприємств галузі є збільшення частки ринку. З цією метою необхідно нарощувати сировинну базу. Отже, необхідна ефективна стратегія, наприклад, вертикальна інтеграція або інтенсифікація, яка б активізувала зусилля, спрямовані на просуванні продукції, пошук нових каналів збуту, покращення якості.

Група «зірки» охоплює виробництво м'яса та м'ясних продуктів, а також виробництво олії та тваринних жирів (при чому остання галузь є безумовним лідером). Ці галузі є висококонкурентними і швидко зростають. Продукція займає значну питому вагу у харчовій промисловості загалом і є високорентабельною. Представникам цієї галузі рекомендовано використовувати стратегією швидкого зростання, яка полягає в активізації реклами, горизонтальній інтеграції, інноваційно-технологічному розвитку. Вище зазначені галузі є найкращими для вигідних капіталовкладень.

«Дійні корови» - випадок, коли галузь знаходиться на зрілому ринку, але темпи її розвитку знижуються. У визначеного квадранту можна віднести виробництво напоїв. Ринок виробництва напоїв за останні роки значно скоротився. Підприємства, які працюють на даному ринку мають середню конкурентоздатність. Основна ціль підприємств галузі – постійна адаптація до зовнішнього середовища, забезпечення кадрового та науково-технічного потенціалу та економія витрат. Основною стратегією є збереження частки ринку.

У групу «собаки» потрапила галузь виробництва хліба, хлібобулочних і борошняних виробів. Відповідно до рекомендацій Бостонської консалтингової групи, ця галузь – неконкурентоспроможна і нестабільна. Найкраща стратегія – скорочення (мінімізація) витрат або залучення інвестицій.

Отже, конкурентоспроможність галузей харчової промисловості оцінюється з різних сторін, однак не можна обрати однозначно кращий метод, все залежить від певного контексту. Використання одночасно всіх методів дає можливість скласти кращу інтегральну оцінку конкурентоспроможності галузей харчової промисловості. Тому на

основі описаних п'яти підходів розраховано загальний рейтинг конкурентоспроможності галузей харчової промисловості (табл. 5).

Таблиця 5

Визначення загального рейтингу конкурентоспроможності галузей харчової промисловості

Вид економічної діяльності	Підхід 1	Підхід 2	Підхід 3	Підхід 4	Підхід 5	Загальний рейтинг
	Обсяг виробленої продукції підприємств, сформований за функціональним підходом	1) Рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності, 2) Обсяг виробленої продукції, 3) Обсяг реалізованої продукції, 4) Індекс цін виробників промислової продукції, 5) Експорт	Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств	Чистий прибуток (збиток) підприємств	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств, сформований за функціональним підходом	
	Коефіцієнт галузевого випередження	Зважена інтегральна оцінка	Матриця інвестиційної привабливості	Життєвий цикл галузі	Матриця БКГ	
Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	2	1	1	1	1	1
Виробництво олії та тваринних жирів	1	1	2	1	1	1
Виробництво продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів	3	2	2	3	3	2
Виробництво молочних продуктів	4	3	2	2	3	3
Виробництво напоїв	6	4	2	1	2	4
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	5	3	2	4	4	5

Висновки

Отже, у 2014 році галузі з виробництва м'яса та м'ясних продуктів та виробництва олії та тваринних жирів мали високу конкурентоспроможність, галузі з виробництва продуктів борошно-круп'яної промисловості, крохмалів та крохмальних продуктів та виробництва молочних продуктів – середню конкурентоспроможність, а галузі з виробництва напоїв та хліба, хлібобулочних і борошняних виробів – низьку конкурентоспроможність.

В подальшому доцільно розглянути інші підходи до оцінювання конкурентоспроможності галузей та їх класифікації на групи за рівнем конкурентоспроможності, наприклад, за допомогою факторного та кластерного аналізу, нейронних мереж тощо. Також в перспективі бажано проаналізувати конкурентоспроможність галузей харчової промисловості на рівні класу та визначити в кожній галузі своїх аутсайдерів та лідерів.

Література

1. Ансофф І. Новая корпоративная стратегия: Пер с англ. / И. Ансофф – СПб.: «Питер», 1999 – 432 с.

2. Ансофф И. Стратегическое управление. Пер. с англ. / И. Ансофф – М.: Экономика, 1989 – 567 с.
3. Власюк Т.М. Підходи до визначення стадій життєвого циклу галузей промисловості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Economics/41997.doc.htm
4. Замроз М. В. Аналіз рівня конкурентоспроможності харчової промисловості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=eng&z=2782>
5. Шадура-Никипорець Н. Т. Сучасний стан харчової промисловості України в контексті вирішення проблем ефективного господарювання / Н. Т. Шадура-Никипорець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Tmm/2010_35/15.pdf
6. Шевцова С. А., Атландерова Д. В. Стан та проблеми конкурентоспроможності видів економічної діяльності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vpabia_2013_3_12.pdf
7. Статистичний збірник «Діяльність суб'єктів господарювання» за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> – Назва з титул. екрана.
8. Статистичний збірник «Індекс цін виробників» за 2014 та 2013 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> – Назва з титул. екрана.
9. Статистичний збірник «Зовнішня торгівля України» за 2014 та 2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> – Назва з титул. екрана.